

վերայ աղգելու չափով ներքին եւ արտաքին արամագրութիւն եւ քրիստոնէական կեանքի մէջ նորանց առաջնորդելու բաւական ուժ ու զօրութիւն: Աստի գտալից յառաջ աղօթքի, ընթերցանութեան կամ մտախոհութեան միջոցաւ յայտնի չափով պէտքէ ոգեւորէ զինքը, որ կարողանայ նոյն ոգեւորութիւնը անգրագարձուցանել եւ մանուկների վերայ: Այս պայմաններով միայն կրօնագիտութեան դասերը կարող են բարի պոստղներ բերել իրական կեանքի համար:

(Թորքմէն)

ՍԱՀԱԿ ԱՐԱՐԱՏ:

ՄԵՐ ԿԳԵՐՆ ԵՒ ԻՐ ԿՈՉՈՒՄԸ:

Ի վաղուց անախ ամեն ազգ, ինչպէս նաեւ մեր ազգն, իւր կղերն՝ այն է իւր կրօնի պաշտօնեայքն ունեցած է, եւ ամեն ազգի՝ ինչպէս նաեւ մեր մէջ՝ կղերն անդստին ի սկզբանէ իւր ժողովրդեան յարգանքն եւ մեծարանքը շարունակած է վայելել: Սակայն պէտք է սա կարեւոր կետն ունել ի նկատի՝ որ թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր ուրիշ ազգաց մէջ կրօնի պաշտօնէից հարկ եղած յարգանքն ու ակնածութիւնը մատուցանելոյ շարժառիթը միեւնոյնն չէ, ինչ որ եղած է եւ է մեր ազգին մէջ,

Ի հնումն կղերը, ամանց ազգաց մէջ, ինքզինքն իւր չափաւորածոյն գլխէն կամ այլ տեղէն դուրս եկած հաւատալիներով իւր ժողովրդեան՝ այս կերպիւ կջանայր նորա ակնածութիւնն ու յարգանքը վայելել:

Աւրիշ ազգաց մէջ կղերն ինքզինքին՝ ապագայն գուշակելոյ եւ մարդոց ճակատագիրն ընթեռնելոյ գերբնական կարողութիւն իմն վերբնծայելով, այս միջոցաւ կուզէր ժողովրդեան յարգանացն եւ զարմանացն առարկայ լինել:

Այլ ազգաց մէջ կղերն՝ ժողովրդէն աւելի բարձր եւ վերին գաղտնարգութիւն մը ընծայելով ինքն ինքեան, որպէս թէ կրօնի պաշտօնէութիւնը միմիայն իւր ցեղին համար մի բացառիկ տոհմային իրաւունք կամ ժառանգութիւն եղած լինէր յաստատածուստ, այս միջոցաւ ժողովրդէն իւր սղանած յարգանաց վայելումն աղահայնել կը ճգնէր:

Եւ տակաւին մինչեւ մեր օրերն իսկ՝ Արեւմտեան թէ՛ Արեւելեան բաղմաթիւ ազգաց մէջ կտեսնուի թէ՛ կղերն ինքզինքն՝ ժողովրդեան կարգերէն անջատած, զատ եւ բարձրագոյն դասակարգութիւն մի կվերընծայէ ինքեան, ամեն գիտութիւն եւ ուսումն, իշխանութիւն եւ զօրութիւն իւրեան միայն իրաւունքն լինել կշարողէ, իւր ընտրութեան եւ հաստատութեան մէջ զժողովուրդն անմասն եւ անմիջամեխ կըկոցուցանէ, բաղմաթիւ պարագայից մէջ թագաւորաց եւ կայսերաց իսկ վերայ իշխելոյ եւ հրամայելոյ յաւակնութիւն (prétention) իմն կտածէ, բնական թէ գերբնական գաղտնեաց իմացումն եւ ծանօթութիւնքն առ ինքն միայն վերադաշնելով, ժողովրդէն կոյր հնազանդութիւն եւ հետեւողութիւն կալահանջէ, եւ երբեմն ալ ինքն ինքեան վերընծայած ահաւոր եւ գերմարդկային զօրութեան ազգեցութիւնն զգալի առնելոյ համար, նզովից կամ անիծից զարհուրելի շանթերու սպառնալեօք ահաբեկելով խեղճ ժողովուրդն, այսպէս զնա առաւել երկիւղի եւ սոսկման՝ քան թէ յարգանաց եւ մեծարանաց զգացման եւ վիճակի մէջ պահել կաշխատի:

Մինչդեռ մեր ազգին մէջ՝ կղերին ժողովրդէն վայելած պատիւն ու յարգանքը այս տեսակ շարժառիթներէն եւ ոչ մինչունի, այլ նա բոլորովին միտարբեր զգացումէ կըղխի եւ յառաջ կգայ:

Ի հնումն չգիտեմք թէ մեր կղերն, կամ աւելի ճիշդ բառովն ասելոյ համար, կռադաշտութեան ժամանակ մեր կրօնի պաշտօնեայք կամ քուրմերն մինչեւ որ աստիճան յարգանք կվայելէին ժողովրդէն, եւ թէ ի՞նչ միջոցներ կգործածէին այդպիսի յարգանաց վայելումն ապահովելոյ համար, զի մեհենական մեր մատենք բոլորովին քնքուած եւ անհետացած լինելով, այդ մասին որոշ եւ ստույգ ծանօթութիւն իմն չեմք կարող ունենալ:

Իսկ քրիստոնէութեան ծագմանէն եւ մեր ազգին մէջ մուտ գանելէն ի վեր, ականբեւ կտեսնուի թէ՛ մեր կղերն՝ առանց ինքըն ինքեան գերբնական կամ արտառոց ծագումներ կամ ըսկիզբն տալոյ, առանց ինքզինքն ժողովրդեան կարգերէն անջատելոյ, առանց ամեն գիտութիւն եւ ուսումն, իշխանութիւն եւ զօրութիւն ինքն ինքեան սեպհականելոյ, առանց ինքզինքն ահաւոր ցոյց տալու կեղծ միջոցներուն գիմելոյ, առանց իսկ վեհապե-

տաց եւ իշխանաց վերայ գերմարդկային իշխանութեան իրաւունք մի ընծայելոյ ինքեան եւ գահակալաց առաջնորդութեան յաւակնութիւն իմն տածելու, ընդհակառակն մեր կղերն, անդասին ի սկղբանէ, ժողովրդեան ծոցոյն մէջ ծնած, ժողովրդեան մէջ սնած, ժողովրդէն կրօնի պաշտօնեայ լինելու կոչուած, խոնարհութեան վարդապետին իբրեւ ճշմարիտ աշակերտն՝ շարունակ խոնարհութիւն քարոզած եւ շատ անգամ խոնարհութիւնն իսկ իւր անձին վրայ պատկերացուցած, փոխանակ ուսմանց եւ գիտութեանց թշնամի լինելոյ՝ ընդհակառակն զայնս քաջալերած, ժողովրդեան ամեն կարգերուն մէջ ամեն տեսակ համոռութեանց տարածման առջեւը՝ ինքն շատ անգամ անտարբեր եւ կրաւորական զիրք մը պահած, վերջապէս մեր կղերն ինքզինքն ժողովրդեան զաւակն եւ ժողովրդեան ամենէն տրուպ անդամն ցոյց տուած ըլլալովն եւ երբեմն զգալի թերութեամբքն եւս հանգերձ, չէ դադրած սակայն մեր ժողովրդեան, թէ՛ մեծ եւ թէ՛ փոքր, առհասարակ բոլոր կարգին եւս սէրն, յարգանքն եւ համարումը վայելելէ*):

(*) Կէրն, ինչպէս յայտ է, եկեղեցական կամ որ նոյնն է՝ եկեղեցւոյ սպասարկութեանը ծառայող՝ կրօնի պաշտօնէից ամբողջութիւնը կամ բովանդակ մարմինն է։ Կրօնի պաշտօնեայք, առանձինն եւ ջոկ ջոկ առնուելով, կ'կոչուին էկէշ-էշն, իսկ ամբողջ եկեղեցականքն ի միասին առնելով, յառաջին աստիճանաւորէն սկսեալ մինչև ամենէն բարձրագոյն աստիճանաւորն, հաւաքական անուամբ կ'կոչուի էշէ։ Ոմանք, կամ տըգիտութեամբ եւ կամ շարամիտ դիտմամբ, էշէ բառը մեր ազգային եկեղեցականաց համար անարգական իմաստիւ իմն գործածելու կ'փորձին։ Կըղերական ընթացք, կղերական սկզբունք, կղերական դրութիւն, կղերական դաստիարակութիւն՝ եւայլն բառերով իւրեանց յայտնել ուզած առարկայներուն՝ յոռի կամ անարգ հանդամանք իմն տուած լինելոյ համար Փութեամբ ասել թէ էշէ բառին՝ մերայնոց ոմանց բերնին մէջ այսպէս անարգական կամ աննպաստ նշանակութեամբ գործածուելոյն տեղի եւ առիթ տուած է միւս քրիստոնեայ ազգաց մէջ իւրեանց կղերին հետեւած անհաճոյ եւ գայթակղական ընթացքը, որով եւ ուրիշ ազգաց մէջ էշէ բառն՝ զգուանք կամ արհամարհանք ազդող մի վիճակի կամ հանգամանքի հոմանիշն եղած լինելով, մերայնոց ոմանք եւս մեր եկեղեցականաց ոմանց նկատմամբ այդ էշէ կամ էշէ-էշն յորջորջումնը տալով, կ'կարծեն տղայաբար թէ այդ արհամարհական հանգամանքը տուած կ'լինին, մինչդեռ ինչպէս պիտի տեսնուի յօդուածոյս շարունակութեանը մէջ՝ մեր ազգին մէջ կը-

Փռւթամք ասել թէ՛ մեր Հայ կղերն եւս ինչ որ եւ եղած լինի իւր մտաւորական եւ գիտնական վիճակը, իւր հնաւանդ պարկեշտ եւ ականածելի վարքովն ու բարքովր (փոքր եւ աննշան բացառութիւնքն առանց ի հաշիւ առնելոյ) աշխարհիս վրայ որ կողմն եւս որ գտնուի, միշտ հասարակաց յարգանայն ու ականածութեանն արժանի ըրած է ինքզինքը, բարգաւաճմամբ մեզ դրացի եւ հեռաւոր ուրիշ ազգաց կղերական մարմնոյն։ Արիշ ազգաց մէջ կղերն կամ իր ժողովրդէն հալածուած է, կամ անարգուած է, կամ կղերն ինքզինքը ռամկէն ալ աւելի ոտուրին եւ նուաստ վիճակներու եւ պայմանաց մէջ կձգէ, իւր գիրքըն ու պատկառանքը չճանաչեր, իւր կղերական կերպարանքովն այնպիսի վայրեր կը յաճախէ անտարբեր եւ անպատկառ, ուր ամենէն յետին կարգի աշխարհականն անգամ ամօթ կը դադայ յաճախելու, մինչդեռ մեր Հայ կղերն, ինչ որ եւ լինի իւր ուսումնական եւ գիտնական վիճակը, աշխարհիս վրայ որ կողմն եւս որ լինի, ինչ կերպարանքի ներքեւ եւս գտնուի, նա իւր վարուց եւ կենցաղոյն աւանդական մաքրութեամբը, ծանրալըն-

դերն, միւս քրիստոնեայ ազգաց մէջ եղածէն բոլորովն տարբեր և անբաղդատելի կացութիւն, զրութիւն և ընթացք մ' ունեցած լինելով, բոլորովին զերծ կը մնայ այդ հէ՛ր բառին ուրիշ ազգաց մէջ ունենալ կարծուած նուաստացուցիչ նշանակութեանը ենթարկուելէ։

Զի ինչ որ ունի մեր կղերն՝ Ազգինն է և Ղզգէն ընդունած, չունի ինչ որ յայլմէ առած լինի, ինչ որ ունի նա՝ ազգային է, մեր կղերն ինչ որ և լինի՝ ճիշդ մեր Ազգին տիպարն է, ինչ որ և ունենայ՝ մեր Ազգէն առածն է այն, մեր կղերին վիճակին, կացութեան, ընթացից, զրութեան, սկզբան, կենցաղին, վերջապէս որ և իցէ մէկ հանգամանքին՝ հէ՛ր-հէ՛ն յորջորջումն տալով անարգ իմաստ ընծայել ուզելն՝ կ'նմանի այն ազգին յիմարութեանը, որ իւր գատաւորաց (magistrats) իշխանութիւնը ինքը տալէն յետոյ, նոցա իշխանական ընթացքը կամ արարքը գատաւորական (magistral) կոչելով հեզնելու կ'ենէ, ճիշդ միւսնոյն շփոթ ըմբռնման և սխալ հասկացողութեան հետեանքն եղած է, որ պապական կղերին մէջ մուտ գտած ճիշդ իթական զրութենէն եղրակացնել կուզեն թէ ամեն ազգի կղերն ևս ճիշդ իթ է, որ բոլորովին սխալ է և անհեթեթ։ Աւստի և մեր մեր սոյն յօգուածոյն մէջ զիմամբ գործածեցինք այդ հէ՛ր բառը, ցոյց տալու համար թէ՛ մեր կղերին սկզբունքն ալ ազգային է, կրթութիւնն ալ, վիճակն ալ, ընթացքն ալ, և թէ մեր և միայն մեր Ազգին մէջ՝ կղերն և ժողովուրդն իրարմէ բաժանելու անջատման գիծ բնաւ չկայ և չէ եղած երբէք։

Թեամբը, ակնածելի պատկառանքը եւ բարեբարոյութեամբը՝ իտիպն կը ճանչցուի թէ՛ նա Հայ եկեղեցական մի է, որով եւ իրաւամբ արժանի յարգանաց, համարման եւ մեծարանաց։

Աստանօր տեղը չէ քննելու թէ՛ մինչդեռ մեր կղերն առհասարակ իւր ծանրութեամբը, պարզութեամբը, պարկեշտութեամբն եւ պատուաւորութեամբը այսքան նշանաւոր կը հանդիսանայ, ինչո՞ւ համար առհասարակ իւր գաւալներն կամ սերունդը ճիշդ իրեն հակապատկեր մի կը ձեւացնեն։ Սա թէպէտ մեծ ուշադրութեան եւ կարեւորութեան արժանի կետ մի է, սակայն մեր ազգային ընդհանուր դատաւարաւորութեանն ընթացից հետ ուղղակի վերաբերութիւն ունեցող մի խնդիր լինելով, կանցնիմք այժմ, դայդմանէ խօսելն իւր տեղւոյն վերապահելով, զորմէ մօտ առնէն առթիւ պիտի ունենանք գրելու։

Մեր կղերին առհասարակ ժողովրդէն վայելած այս յարգանքն ու համարումն, որոյ անմիջական հետեւանքն ու արդիւնքը կը լինի կղերին արտայայտած կարծեաց, գաղափարաց, համոզմանց եւ շաւղին ղհետ երթալու ժողովրդային հլու եւ յօժար հետեւողութեան մի լաւ տրամագրութիւնը—, կղերին վայելած սոյն յարգանքն եւ համարումն, կասեմք, իւր այդ հետեւանաց եւ արգեանցը տեսակետին ներքեւ նկատելով, կարի իսկ զօրաւոր եւ բարեյաջող միջոց մի եղած կ'լինի զժողովուրդը ընդէպ յիւր կատարելութիւն եւ զարգացումն յառաջ տանելոյ, եւ կամ ուրիշ բառերով բացատրեմք, կղերն ժողովրդէն վայելած իւր այս համարումնն ու համակրութեամբը՝ մի բնական եւ գիւրիին առաջնորդ եղած կը լինի զժողովուրդն առաջնորդելով տանելու գէպ ի անդ՝ ուր որ կը բաղձացուի եւ կը ղձացուի որ հասնի նա։ Իսկ եթէ մեր կղերը իւր այդ ինքնաբերական պաշտօնը չէ կարողացեր կատարել մինչեւ ցարդ, սորա պատճառը կրկին է։ Մին այն է թէ՛ մենք մինչեւ ցարդ զլացեր եմք մեր կղերին՝ իւր այդ կոչմանն յատուկ պաշտօնին հաւասար կրթութիւնն իրեն տալ, որով կղերն եւս ճանչելով իւր վտիտ դիրքը եւ ինքզինքը անբաւական եւ անկարող գտնելով Յեսուայ պաշտօնին՝ չէ համարձակած ժողովրդին առաջն ընկնել։ Երկրորդ պատճառն եւս այն է թէ՛ մենք մինչեւ ցարդ զլացեր ենք որոշել եւ ճշդել թէ՛ մինչեւ ո՞ւր հասնել է մեր Ազգին հարաւոր եւ հաշիւ համարուած նպատակը, մեզ հարկ ե-

ղած՝ զարգացումն ու բարգաւաճումը ձեռք բերելոյ համար, եւ թէ՛ առ այդ ժամանելոյ համար՝ գտնուած հազարաւոր ճանրաներուն մէջէն որն է ամենէն կարճ եւ ամենէն ապահով ճանրան:

Մեր հասնել ուղած կարելի նպատակը, եւ առ այդ հասնելու համար մեր հեռեւելիք ապահով ճանապարհը ճշգիւն, որ մեր ազգային քաղաքականութեան հիմունքն ու տարերքը կը կազմէ, ցարդ զլացած եւ մեր ազգային քաղաքականութեան մի որոշ ուղղութիւն եւ նպատակակետ դեռ չը տուած լինելնուս համար է, որ մեր կզերն եւս չէ համարձակած ժողովրդեան առաջն ընկնալու, չգիտելով թէ ո՛ր եւ ի՞նչ ուղղութեամբ պէտք է տանի զայն:

Կզերին, մեր ազգին առաջն ունեցած եւ վայելած այս բացառիկ գիրքը՝ շատ գոհացուցիչ նշան եւ յուսատու ապահովութիւն մի է թէ՛ մեր ազգը՝ իւր կզերին առաջնորդութեամբն խիստ շատ եւ մեծամեծ բարիքներու ժառանգութեան կոչուելոյ եւ տարուելոյ մի ամենամեծ եւ զօրաւոր միջոց ունի, յորմէ գրեթէ զուրկ կը գտնուին բաց ի մէնջ բոլոր միւս ազգերն, եւ կը ցուցնէ թէ՛ մեր կզերն Ազգին համար ի պատեհ ժամու՝ մի մեծ եւ կարեւոր ծառայութիւն մատուցանելու պաշտօնին կրնայ կոչուիլ մեծ յարմարութեամբ եւ կարի իսկ արժանաւորութեամբ:

Եթէ այդ պատեհ ժամն ստեղծելն մեր ձեռքը չէ, գոնէ այդ պատեհութեան մէջ օգտակար կերպիւ ծառայելոյ, աշխատելոյ եւ առաջնորդելոյ համար պահանջուած հմտութեամբ եւ պայմաններովը արժանաւոր մի կզերական մարմին պատրաստելն եւ հասցնելն եւս մեր ձեռքը չէ: Քանի տարիէ ի վեր, մեր կզերին անկեալ եւ անուսումն լիճալը նկատելով, զայն չը ստուարացնելոյ համար, մի քանի ձեռնհաս տեղերում՝ զազրած են զոք կզերականութեան կոչելէ: Ասի լաւ, բայց գործը չը վերջանար ագէտ եւ անուսումն եկեղեցականաց թիւը պակսեցնելով, գործոյն (tâche) ամենէն կարեւոր եւ ամենէն դժուարին մասը, այն է գործոյն լրումը, ուսեալ՝ հմուտ եւ արժանաւոր եկեղեցականներ հասցնելոյն մէջ կը կայանայ, սորա վերայ պէտք է բեւեռել եւ կեդրոնացնել բոլոր ջանք եւ ուշադրութիւն, զի ինչ որ կզերն կարող է առնել եւ գործել մեր ժողովրդեան մէջ, նորա գործն ուրիշ ոչ ոք կարող է տեսնել, եւ եթէ այսպէս մեր կզերին

Թիւր նուազի՝ հետ դհետէ, յանկարծ օր մի եւս գործողներու զգալի պակասութեան մ' առջեւը կը գտնեմք զմեզ, թող որ այդ պակասութիւնն եւ չգոյութիւնն այսօրուքնէ սկսած է զգալի լինել մեզ, այսօր՝ որ առկա լին լուրջ գործ մի չունիմք տեսնելոյ եւ կամ ձեռնարկելոյ:

Մինչեւ ցարդ մեր բռածներէն գիւրին է իմանալ՝ ինչ որ կուգեմք հասկացնել, այն է թէ՛ մեր կղերք հոգւոց հոգեւոր երանական երջանկութեան եւ անգորրութեան ճանապարհ պատրաստելոյ սրբազան կոչմանն եւ պաշտօնին հետ ի միասին, նաեւ իւր ծանրութեամբը, պարկեշտութեամբը, պարզութեամբը եւ պատկառելիականածութեամբը մեր Ազգին մէջ բացառիկ կերպիւ իւր վայելած յարգանաց եւ մեծարանաց շնորհիւ՝ կարող է առաւել քան զայլս՝ մարմնաւոր եթէ ոչ երանական գէթ բազդատական (relatif) երջանկութեան եւ անգորրութեան տանելու ճանրուն ամենէն լաւ առաջնորդն լինել մեր Ազգին թէ՛ մանկութեան, թէ՛ երիտասարդութեան եւ թէ՛ առհասարակ ժողովրդեան, եւ իւր այս կոչումն ալ հարկ կը դնէ իւր վերայ մանկութիւնը դաստիարակել՝ առ Աստուած, առ ինքն եւ առ մարդկութիւնն ունեցած պարտականութեանց ճանաչմամբը՝ այսինքն բարոյականութեան ուսմամբն, երիտասարդութիւնը կրթել օգտակար եւ դրական (réelle) գիտութեանց ուսմամբը եւ հմտութեամբը, եւ ժողովուրդն ալ առհասարակ ներշնչելով ազգային եւ կրօնական զգացմանց քարոզութեամբ՝ պատրաստել ժամանելոյ իւր բարւոքումն ու զարգացումն ապահովելու կարող ըղձացեալ վիճակին եւ նպատակին:

Եթէ մէկ կողմանէ ազգային վերին իշխանութեանց պարտականութիւնը կը նկատեմք այսպիսի սրբազան եւ նուիրական կոչման ու պաշտօնի բարձրութեանն արժանի՝ ուսեալ կղերական դաս մի պատրաստելոյ հոգը, միւս կողմանէ ոչ նուազ անհրաժեշտ կը համարիմք որ մեր կղերական դասուն այժմու գլտնուած անդամքն եւս, փոխանակ անգործութեամբ, դատարկապօրտութեամբ, անձնական քինախնդրութեամբ, եւ կամ զիրեարս թշնամանելով, անարգելով, նախանձելով եւ հակառակելով ժամանակին անցնելոյ, ճանաչեն իրենց կրկնակի սրբազան եւ նուիրական կոչումն, ջանան պատրաստել եւ կրթել զինքեանս այդ պաշտօններն արժանաւոր եւ գոհացուցիչ կերպիւ կատար-

րելոյ՝ Եկեղեցւոյն իբրեւ քաջարի եւ ճարտար զօրավարս ի մարտի՝ զոր սարսաւորեալ է զարուստ ի վեր տանել մեր զժբաղգ Ազգը եւ ոգի ի բռին մաքառել իսաւարին բռնութեանցն ու փորձութեանցը դէմ, եւ սյոսւ ճշմարտելով իւրեանց վայելած յարգանքն ու մեծարանքը, գործով իսկ կարող լինին աղացուցանել թէ Հայ կղերն ստուգիւ արժանի է Հայ ազգին սիրոյն եւ համակրանացը, որանգնահատելի պատիւ մ' է իրեն՝ եւ մեծ երանութիւն մեր Ազգին:

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ Մ. ԹԻԼՊԷՆՏՃԵԱՆՑ

ԱՐՄԱՒԻՐ

ԵՒ

ՆՈՐ ԲԵՒԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ՅԱՐՄԱՒԻՐ.

Անցեալ 1880 թուի Հոկտեմբեր ամսում հնագէտ Կոմս Ալէքսանդր Սէրգէեւիչ Աւվարովի հետազօտութիւնն գործակցութեամբ Պ. Աղէքսանդրի Երիցեան՝ մեր հին Արմաւիր քաղաքատեղւոյ հետքը եւ մի նշանաբան գտնելու համար՝ յիշուի գրաւել էր շատ հնասիրաց ուշադրութիւնն՝ ի թիւս որոց եւ իմն, որ հրամանաւ Տ. Տ. Գէորգ Դ. ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայ էի գտնվում այն հետազօտութեանն, բայց գրեթէ թաքաւոր չերեւցաւ ոչ մի նշանաւոր բան եւ ոչ մի արձանագրուած քար, բաց ի որմոց հիմունքներից եւ քանի աննշան նիւթերից, զոր օրինակ կարաս, թոնիր, պտոյկ, ուլունք, աղաբանջան, եւլն, թէեւ քանի տեղեր չփօրեցին իբր անձրեւոց պատճառաւ, որոց արտաքին նշաններից համարեա յայտնի երեւումն նշանաւոր շինուածոց տեղի լինելն, եւ այնպէս յայտնի չէնք կամ նիւթ չգտնելոյ համար 1400 տարուց հետէ՝ Վասակ Սիւնեցւոյ աւերմանէն զկնի (յաւի Տեառն. 450), համարեցին թէ՛ Արմաւրայ տեղին այն չէ, այս ինքն՝ Արմաւիրն ուրիշ բնակի մօտ կարծեցին լինիլ, եւ ոչ մեր ցոյց տուածն՝ համաձայն Քերթոզահայր Մովսէս Խորենացւոյ պատմութեանն, որ ասէ. «Իսկ որդի (Արմենակայ) Արմայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ի վերայ» «այս միոյ առ եղբր գետոյն (Երասխայ), եւ անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր, եւ զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Արաստայ՝ Երասխ» (Գիրք Ա. գլ. ԺԲ. յերես 27): Սա-